

SIKEREK, KUDARCOK, ÁTÖRÖKÍTÉS

6. A gyermekkori háttér és az iskolázottság (Gábos András – Szivós Péter)

6.1. Bevezetés

A gyermekkori háttér, a szülői háztartás jellemzőinek szerepe meghatározó a gyermek fejlődésében és felnőttkori teljesítményében. A szakirodalom egyik része a kulturális tőke fogalmán keresztül vizsgálja a jelenséget. A kérdés valójában arra irányul: a családi háttérben megmutatkozó egyenlőtlenségek vagy az iskolarendszer hatása döntő az elért iskolai végzettség megszerzésében, illetve hogy maga az iskolarendszer mennyiben járul hozzá a kiinduló egyenlőtlenségek csökkentéséhez, netán növeli azokat? (A nemzetközi és a hazai szakirodalom kitűnő összegzését adja Blaskó, 2002). A kulturális tőkének a társadalmi státusmegőrzésben, illetve a társadalmi mobilitásban betöltött szerepét illetően – egyértelmű empirikus eredmények hiányában – Blaskó (2002) szerint csak felvetések fogalmazhatók meg. Az 1980-as évek elején folytatott rétegződésvizsgálatok szerint a státuszinkonzisztencia mértéke ugyan számottevő volt Magyarországon, de éppen a kulturális dimenzió esetében volt megfigyelhető a legerősebb összefüggés más jellemzőkkel (Kolosi, 1984). Blaskó (2002) empirikus elemzése arra utal, hogy a kulturális reprodukció és a kulturális mobilitás folyamatai egyaránt fontosak lehetettek a magyar társadalom egyenlőtlenségeinek alakulásában az elmúlt évtizedekben.

Más szakirodalmak az emberi tőke fogalmával operálnak, és azt vizsgálják, hogy az egyéni és közösségi szintű tőkeberuházás milyen összefüggést mutat a gyermek fejlődésével, iskolai előrejutásával és felnőttkori teljesítményével. Ez az irányzat főként az egyéni és közösségi emberitőke-beruházások szerepével, hatékonyságával, a háztartás jövedelmi helyzetének, és így a gyermekszegénységnek a gyermek kognitív fejlődésében játszott szerepével foglalkozik (pl. Heckman, 1999; Ermisch–Francesconi, 2000; Heckman–Masterov, 2007; Kertesi–Kézdi, 2006).

A 2007-ben végzett Háztartások Életút Vizsgálata (HÉV) kutatás adatait felhasználva tanulmányunkban elsősorban arra keressük a választ, hogy az egyén és a szülői háztartás fő jellemzői közül vajon a kulturális tőke vagy a vagyon játszik-e fontosabb szerepet a Magyar Háztartás Panel (MHP) vizsgálat első hullámában még gyermek háztartástagok befejezett iskolázottságában és az iskolázottságon keresztül társadalmi helyzetük meghatározódásában. Az elemzésnek ezen a szintjén, az (elsősorban felső-) oktatási intézményrendszer expanziójával erőteljesen korreláló életkor kivételével, nem állnak rendelkezésünkre olyan változók, melyek az oktatás rendszer teljesítményét mérhetnék. Vizsgálódásunkat az 1992-ben 4–15 évesek körében végezzük el. Választásunk azért esett erre a korcsoportra, mert a 4 évesnél fiatalabbak 2007-ben még nem feltétlenül fejezték be a középiskolai tanulmányaikat sem, az idősebbek körében megfigyelt családi háttér szerepe pedig már nem összevethető a fiatalabbakéval. Bizonyos értelemben így is elég magasan húztuk meg az életkori határt, ám másik oldalról az alacsony elemszám problémájába ütköztünk.

A tanulmányban bemutatjuk, hogy az „MHP-gyermekek” iskolai végzettség tekintetében hova jutottak, és iskolázottságukat összehasonlítjuk a szüleikével. Ezt követően pedig azt elemezzük, hogy a gyermekkori háttér milyen szerepet játszik az elért iskolázottsági szint magyarázatában.

6.2. Gyermek és szülők iskolázottsága

Az 1992-ben 4–15 évesek a HÉV adatgyűjtésének évében 19–30 évesek voltak, és több mint egyharmaduk még tanulóknak mondta magát, tehát iskolai végzettségük még nem volt befejezettek tekinthető. Összehasonlításként ugyanez az arány 1992-ben az azonos korúak körében mindössze 13 százalék volt. Mivel a gyermek felnőttkori teljesítményét nyilvánvalóan a végső befejezett iskolai végzettség írja le legjobban, arra törekedtünk, hogy elemzésünkben az 1992-es gyermekek iskolai végzettsége a lehető legjobban közelítse azt. Ezért olyan módon jártunk el, hogy a befejezett iskolai végzettség kérdésére adott válasz alapján a három kategória bármelyikébe tartozó és az adatfelvétel tanúsága szerint tanulmányokat már nem folytatókat az adott kategóriába soroltuk, az eggyel magasabb kategóriára jogosító tanulmányokat folytatók számára pedig „megelőlegeztük” a sikert, és őket érettségizetteknek vagy diplomásoknak tekintettük. Ez az eljárás nagy valószínűséggel felülbecsli valamelyest az érettségizettek, még inkább a diplomások részarányát, hiszen nem számol a lemorzsolódással. Ezt a hatást némileg tompíthatja, hogy azokról nem rendelkezünk információval, akik az adatfelvétel időpontjában nem tanultak, de a későbbiek során mégis a képzésben való részvétel mellett döntenek.

Az előbbiekben leírt definíció mellett 2007-ben az 1977–1988 között születettek körében tízből hárman mondhatnak magukénak vagy (várhatóan) szereznek majd főiskolai vagy egyetemi diplomát (6.1. táblázat). Csak alig valamivel magasabb az érettségizettek aránya (32%), míg az érettségivel nem rendelkezők az összes 19–30 éves 38 százalékát teszi ki. A táblázat adatai jól mutatják, hogy a gyermekek iskolai végzettség szerinti megoszlása jelentősen különbözik a szülőkéitől. Az 1992-es gyermekek anyái és különösen apái körében az érettségivel nem rendelkezők még jelentős többségben vannak (58%, illetve 67%). Emellett az apák egyötöde, míg az anyák több mint egynegyede érettségizett. Az apák körében a diplomások aránya 13 százalék, az anyák körében pedig közel 16 százalék. Összehasonlításként, az 1990-es népszámlálás adatai szerint akkor a 30–44 éves férfiak és nők körében a felsőfokú végzettségűek aránya egyaránt 12–15 százalék volt (KSH, 2002).¹

6.1. táblázat: Az 1992-es gyermekek és szülei iskolai végzettsége 2007-ben és az azonos korúak végzettsége 1992-ben

Iskolai végzettség	A válaszadó iskolai végzettsége		Az apa iskolai végzettsége		Az anya iskolai végzettsége	
	N	%	N	%	N	%
Érettségi alatt	223	38,4	373	66,5	332	58,1
Érettségi	183	31,6	114	20,4	151	26,4
Érettségi felett	174	30,0	74	13,1	89	15,5
Összesen	580	100,0	562	100,0	572	100,0

Forrás. E táblázat és a tanulmány minden további táblázata adatainak forrása a Háztartások Életút Vizsgálata (HÉV). Amennyiben más adatforrást is felhasználtunk, azt külön jelezzük.

Adataink jól tükrözik a felsőoktatásban végbement jelentős változások hatását. A kilencvenes évek elejétől egyrészt szervezeti, intézményi változásokra került sor (utalunk az ezredfordulóig megtörténő intézményszám bővülésre, majd azt követően az ún. integrációs folyamatra), másrészt a felsőoktatásban résztvevő hallgatók létszáma drasztikusan megemelkedett. A nappali tagozatos hallgatók létszáma 1986-tól, az esti, levelező és távképzésben részesülőké pedig 1992 óta növekedett. A főiskolai és egyetemi

¹ Magyarországon az 1980-as évek elejére fordult meg a trend a felsőoktatásban, és lett magasabb a női hallgatók száma, mint a férfiaké. Az Európai Unió tizenöt országában átlagosan csak 15 évvel később alakult ki ez a helyzet (Tóth, 2007).

hallgatólétszám a kilencvenes évek elején jellemző 110 ezer körüli színtről évtizedünk közepére 420 ezerre emelkedett, a nappali tagozaton ezek a számok hozzávetőleg 80 ezer és 230 ezer voltak. Ez azt jelenti, hogy jelenleg a 20–24 évesek 25–30 százaléka, illetve a 25–29 évesek kb. 10 százaléka tanul egyetemen, főiskolán. Napjainkban több mint hatvanezer diplomás lép ki évente a főiskolákról és egyetemekről, két-két és félszer annyi, mint tizenöt éve.

Az előbb bemutatott folyamatok természetesen egyéni szinten is megfigyelhetők. A HÉV adatai szerint az 1992-es gyermekek kétötödének iskolázottsága meghaladta az apáét, több mint egyharmaduk pedig az anyánál is iskolázottabb (6.2. táblázat). Csupán a gyermekek 7 százaléka nem szerzett legalább ugyanolyan végzettséget, mint az apa és 9 százaléka, mint az anya. Mindkét esetben a gyermekek mintegy fele ugyanolyan iskolázottsági szintet ért el, mint akár az apa, akár az anya. Összességében tehát az elmúlt évtizedekben egy jelentős felfelé mobilitás figyelhető meg a magyar társadalomban az iskolázottság tekintetében, amely szoros kapcsolatot mutat a rendszerváltás óta végbement oktatási expanzióval.

6.2. táblázat: Az 1992-es gyermekek iskolai végzettsége (2007) a szülők iskolázottságához viszonyítva

A szülők iskolázottsága	A gyermekek iskolázottsága a szülőkéhez viszonyítva	
	N	%
Apa		
Alacsonyabb	37	6,5
Ugyanolyan	285	50,8
Magasabb	240	42,7
Összesen	562	100,0
Anya		
Alacsonyabb	51	8,9
Ugyanolyan	314	54,9
Magasabb	207	36,2
Összesen	572	100,0

Mivel az 1992-es gyermekek apáinak iskolai végzettsége átlagosan alacsonyabb, mint az anyáké, a gyermekek iskolázottságában mutatkozó elmozdulás is jelentősebb az apákhoz, mint az anyákhoz viszonyítva. Ugyanez az összefüggés fennáll akkor is, ha a HÉV-kutatás válaszadóit néhány fontosabb jellemzőjük szerint vizsgáljuk.

Az 1992-es gyermekeken belül a férfiak körében magasabb a lefelé mobilak vagy a szülőkkel megegyező iskolai végzettségűek részaránya, mint a nők között (6.3. táblázat). A férfiak 8 százaléka alacsonyabb iskolai végzettségű, mint az apa, míg ugyanez az arány a nők körében 5 százalék. A férfiak 57, a nők csupán 44 százalékának iskolai végzettsége egyezik meg az apjáéval. A nők fele magasabb iskolai végzettséget szerzett vagy várhatóan szerez, mint amivel az apa rendelkezik, ugyanez csak a férfiak egyharmadára igaz. Amennyiben a válaszadók iskolázottságát az anyához hasonlítjuk, azt tapasztaljuk, hogy a férfiak 12 százalékának, míg a nők mindössze 6 százalékának iskolai végzettsége alacsonyabb. Emellett a nők körében 10 százalékponttal magasabb azok aránya, akiknek iskolázottsága meghaladja az anyáét. Továbbá azt is megfigyelhetjük, hogy mindkét nem esetében nagyobb arányú a magasabb végzettséget szerzők aránya az apához, mint az anyához viszonyítva.

6.3. táblázat: Az 1992-es gyermekek iskolai végzettsége (2007) a szülőkéhez viszonyítva különböző társadalmi-demográfiai jellemzők szerint

Társadalmi-demográfiai jellemző		A gyermekek iskolázottsága a szülőkéhez viszonyítva			
		Apa		Anya	
		N	%	N	%
Nem (15,638; 2; 0,000) (10,143; 2; 0,006)					
Férfi	Alacsonyabb	23	7,9	35	11,6
	Ugyanolyan	167	57,4	172	57,1
	Magasabb	101	34,7	94	31,2
	Összesen	291	100,0	301	100,0
Nő	Alacsonyabb	14	5,1	16	5,9
	Ugyanolyan	119	43,8	142	52,4
	Magasabb	139	51,1	113	41,7
	Összesen	272	100,0	271	100,0
Háztartás egy főre jutó jövedelme, 1992 (38,447; 8; 0,000) (32,476; 8; 0,000)					
< medián 50%-a	Alacsonyabb	3	4,2	4	5,5
	Ugyanolyan	51	70,8	52	71,2
	Magasabb	18	25,0	17	23,3
	Összesen	72	100,0	73	100,0
50–80%	Alacsonyabb	8	5,3	12	7,7
	Ugyanolyan	80	53,0	91	58,7
	Magasabb	63	41,7	52	33,5
	Összesen	151	100,0	155	100,0
80–120%	Alacsonyabb	10	4,7	13	6,1
	Ugyanolyan	91	42,9	106	49,5
	Magasabb	111	52,4	95	44,4
	Összesen	212	100,0	214	100,0
120–200%	Alacsonyabb	10	10,0	18	17,8
	Ugyanolyan	47	47,0	45	44,6
	Magasabb	43	43,0	38	37,6
	Összesen	100	100,0	101	100,0
> 200%	Alacsonyabb	6	23,1	4	14,8
	Ugyanolyan	16	61,5	19	70,4
	Magasabb	4	15,4	4	14,8
	Összesen	26	100,0	27	100,0
Etnikum, 2007 (28,678; 2; 0,000) (25,436; 2; 0,000)					
Nem roma	Alacsonyabb	33	6,9	44	9,2
	Ugyanolyan	226	47,5	250	52,2
	Magasabb	217	45,6	185	38,6
	Összesen	476	100,0	479	100,0
Roma	Alacsonyabb	–	–	–	–
	Ugyanolyan	38	90,5	41	91,1
	Magasabb	4	9,5	4	8,9
	Összesen	42	100,0	45	100,0

Megjegyzés. A változók nevei mögött zárójelben a khi-négyzet-statisztika értéke, a szabadságfok és a szignifikanciaszint szerepel, először az apához, másodsor az anyához viszonyított iskolai végzettség és az adott változó kapcsolatára vonatkozóan.

Megvizsgáltuk azt is, hogy az 1992-es gyermekek szüleikhez viszonyított iskolai végzettsége milyen kapcsolatot mutat a kiinduló (1992-es) háztartás jövedelmi helyzetével. Ehhez az egy főre jutó háztartásjövedelem mediánjának arányában kifejezett kategóriákat (< 50%, 50–80%, 80–120%, 120–200%, > 200%) alkottunk. Az iskolai végzettség és a jövedelmi helyzet közötti erős korreláció miatt az átlagos eloszlástól való legjelentősebb eltérést mind az apához, mind pedig az anyához viszonyítva a legalacsonyabb és a legmagasabb jövedelműek között figyelhetjük meg. Mindkét kategóriában az átlagosnál magasabb a szüleikkel azonos végzettséget szerzők aránya. A legalacsonyabb jövedelműek körében az apával megegyező iskolai végzettsége az 1992-es gyermekek 71 százalékának van, és ugyanezt az arányt becsültük az anya végzettségéhez viszonyítva is. A legmagasabb jövedelműek esetében az apa végzettségével megegyező iskolázottságú a válaszadók 62 százaléka, az anyáéval megegyező a 70 százaléka. A legjobb helyzetben lévők körében mindez nyilvánvalóan a diplomások nagyon magas arányával és a szülők felhalmozott emberi és kulturális tőkéjének sikeres átörökítésével van összefüggésben. A szegények körében a helyzet ennek ellentettje: az alacsony iskolázottság öröklődik „sikeresen”, a szegény háttérű gyermekek – többek között – az említett tőkefajta hiánya miatt nem sikeresek az iskolarendszerben. Ugyancsak a jövedelem és az iskolázottság szoros kapcsolatából fakadóan a magas jövedelműek körében relatíve magas (az apákhoz viszonyítva 23%, az anyákhoz viszonyítva 15%) azok aránya, akiknek iskolázottsága rosszabb, mint a szüleiké, hiszen náluk magasabb végzettséget – az itt használt hármas kategorizálás mellett – az esetek jelentős részében nem szerezhettek. Az eredmények fényében ez utóbbi megállapítás érvényes nemcsak a mediánjövedelem kétszeresénél nagyobb egy főre jutó jövedelemmel rendelkezők, hanem az annak 120 százalékánál magasabb jövedelműekre általában. A második és harmadik kategóriába tartozók helyzete az átlagosnak nagyjából megfelelő képet mutat.

Az 1992-es gyermekek körében is egyértelműen kimutatható nemcsak a romák átlaghoz képest nagyon alacsony iskolázottsága, hanem a mobilitás szinte teljes hiánya. A *6.3. táblázat* adatai szerint a roma válaszadók között ugyan senki sincs, akinek iskolai végzettsége alacsonyabb lenne, mint valamelyik szülőé, ám az is látható, hogy körükben a felfelé mobilitás mértéke lényegesen alacsonyabb az átlagosnál. A 1992-es roma gyermekek valamivel kevesebb, mint egytizede szerez csupán magasabb iskolai végzettséget, mint szüleik, szemben a népesség 36–43 százalékos átlagával. Ennek megfelelően a romák kilencetizede ugyanolyan iskolai végzettségű, mint a szüleik.

Az expanzióval összefonódó intergenerációs mobilitás mellett az adatok jól mutatják, hogy a szülői generáción belül mennyire erős kapcsolat van az apa és az anya iskolai végzettsége között, mely a kulturális erőforrások indikátoraként jól jelzi a homogámiát (lásd Bukodi, 2002). A kapcsolat különösen erős az alacsony iskolai végzettség esetében: az érettségivel nem rendelkező apák háromnegyedének azonos iskolázottságú házastársa, partnere van vagy volt, miközben az érettségizett anyák aránya 19 százalék, a diplomásoké pedig mindössze 4 százalék (*6.4. táblázat*). A legnagyobb szóródás kétségtelenül az érettségizettek között mutatkozik. Az érettségizett apák „mindössze” feléhez tartozik szintén érettségizett anya, a fennmaradó 50 százalékon belül gyakorlatilag azonos arányban oszlanak meg az érettségivel nem rendelkező és a diplomás anyák. A diplomások körében ennél magasabb a koncentráció: a felsőfokú végzettségű apák 62 százalékának diplomás társa van vagy volt a gyermek születésekor. Az érettségizett partner aránya közel 30 százalék, az érettségivel nem rendelkezőké pedig 10 százalék.

6.4. táblázat: Az 1992-es gyermekek szüleinek iskolai végzettsége (%)

Az apa iskolázottsága	Az anya iskolázottsága			
	Érettségi alatt	Érettségi	Érettségi felett	Összesen
Érettségi alatt	77,2	18,5	4,3	100,0
Érettségi	25,4	50,9	23,7	100,0
Érettségi felett	(9,6)	28,8	61,6	100,0
Együtt	57,9	26,4	15,7	100,0
<i>N</i>	324	148	88	560

Megjegyzés. A zárójelben szereplő értékhez 10-nél kevesebb megfigyelés tartozik. A Pearson-féle korrelációs együttható értéke a két változó esetében 0,632; míg a Kendall-féle *tau-b* együtthatóé 0,582.

3. A gyermekkori háttér szerepe az iskolai előrejutásban

Láthattuk, hogy a gyermekek iskolai végzettsége milyen nagymértékben függ a szülők iskolázottságával mért kulturális tőkétől. A 6.5. táblázat egy másik bontásban is bemutatja ezt a kapcsolatot. Eszerint az érettségivel nem rendelkező apák gyermekei felerészben szintén nem szereznek érettségit, egyharmaduk érettségizik, közel egyötödük pedig diplomát szerez. Az érettségizett apák gyermekeinek egytizede nem szerzett érettségit, 51 százalékuk azonban már felsőfokú végzettségivel rendelkezik vagy feltehetően megszerzi azt. A diplomás apák esetében a gyermekek kétharmada ugyancsak diplomás, 30 százaléka pedig érettségizett és csupán 4 százalék az érettségit sem szerzők aránya. Ennél erősebb a megfelelés az anya és a gyermek iskolázottsága között. A khi-négyzet-statisztika elárulja azt is, hogy a két változó közötti kapcsolat mennyire szoros, összehasonlítva más jellemzőkkel. A szülők iskolázottsága mellett azonban más, a gyermekkori háttért leíró tényezők is befolyásolják a gyermekek iskolai előrejutását. Meg kell említenünk ugyanakkor azt is, hogy a szülők iskolai végzettsége nem csupán közvetlen, hanem közvetett is, hiszen nyilvánvalóan korrelál az egyéb jellemzők szinte mindegyikével.

A 6.5. táblázatban foglalt eredmények szerint az 1992-es gyermekek közül a nők iskolai végzettsége összességében magasabb, mint a férfiaké. A diplomások aránya a férfiak között 25 százalék, a nők körében viszont 36 százalék. Az érettségizettek részaránya nem különbözik *nemek* szerint, az érettségivel nem rendelkezők azonban az előzőekből következően nagyobb súllyal bírnak a férfiak (45%), mint a nők (31%) között.

A gyermekkori *háztartás jövedelme*, illetve a jövedelemmel mért vagyoni helyzet szoros kapcsolatot mutat a gyermek befejezett iskolai végzettségével. Általános megállapításként megfogalmazhatjuk, hogy az érettségit nem szerzők aránya csökken, a felsőfokú végzettséget szerzőké viszont nő a háztartás egy főre jutó jövedelmével, az érettségizettek aránya pedig a három középső jövedelemkategóriában a legmagasabb. Az 1992-ben az egy főre jutó mediánjövedelem felénél is kevesebből élők háromnegyede nem szerez érettségit, és mindössze 7 százalékuk diplomázik. Ezzel szemben a medián környezetébe tartozó mértékű jövedelemből élők csupán 27 százaléka nem érettségizik, 37 százalékuk viszont felsőfokú végzettséget szerez, míg a mediánjövedelem legalább kétszereséből élők 31 százaléka nem érettségizik, viszont 45 százaléka diplomázik.

6.5. táblázat: Az 1992-es gyermekek iskolai végzettsége néhány fő társadalmi-demográfiai jellemző szerint

Társadalmi-demográfiai jellemző	A gyermekek iskolázottsága a szülőkéhez viszonyítva							
	Érettségi alatt		Érettségi		Érettségi felett		Összesen	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Nem (13,843; 2; 0,001)								
Férfi	136	45,2	91	30,2	74	24,6	301	100,0
Nő	87	31,2	92	33,0	100	35,8	279	100,0
Életkor 1992-ben (2007-ben) (27,667; 4; 0,000)								
4–7 (19–22)	56	26,2	80	37,4	78	36,4	214	100,0
8–11 (23–26)	71	39,7	52	29,1	56	31,3	179	100,0
12–15 (27–30)	96	51,1	52	27,7	40	21,3	188	100,0
Az apa iskolai végzettsége (131,798; 4; 0,000)								
Érettségi alatt	192	51,5	114	30,6	67	18,0	373	100,0
Érettségi	11	9,6	45	39,5	58	50,9	114	100,0
Érettségi felett	3	4,1	22	30,1	48	65,8	73	100,0
Az anya iskolai végzettsége (153,793; 4; 0,000)								
Érettségi alatt	187	56,3	94	28,3	51	15,4	332	100,0
Érettségi	22	14,6	67	44,4	62	41,1	151	100,0
Érettségi felett	7	7,9	22	24,7	60	67,4	89	100,0
A háztartás egy főre jutó jövedelme a medián arányában, 1992 (78,154; 8; 0,000)								
< 50%	57	75,0	14	18,4	5	6,6	76	100,0
50–80%	74	47,4	48	30,8	34	21,8	156	100,0
80–120%	59	27,1	78	35,8	81	37,2	218	100,0
120–200%	23	22,8	36	35,6	42	41,6	101	100,0
> 200%	9	31,0	7	24,1	13	44,8	29	100,0
Lakóhely, 1992 (36,184; 4; 0,000)								
Falu	117	50,2	70	30,0	46	19,7	233	100,0
Város	87	35,2	71	28,7	89	36,0	247	100,0
Budapest	19	19,0	43	43,0	38	38,0	100	100,0
A szülők száma (9,174; 4; 0,057)								
Egy szülő	50	48,1	35	33,7	19	18,3	104	100,0
Két szülő	173	36,3	148	31,1	155	32,6	476	100,0
A testvérek száma (62,873; 6; 0,000)								
0	25	27,8	34	37,8	31	34,4	90	100,0
1	75	29,0	79	30,5	105	40,5	259	100,0
2	59	44,0	47	35,1	28	20,9	134	100,0
3+	56	70,0	19	23,8	5	6,3	80	100,0
Etnikum (68,193; 2; 0,000)								
Nem roma	158	32,6	162	33,5	164	33,9	484	100,0
Roma	46	92,0	4	8,0	0	0,0	50	100,0

A változónevek után zárójelben a Pearson-féle χ^2 -statisztika értéke, a szabadságfokok száma és a szignifikanciaszint szerepel.

A szülők iskolai végzettségének forrása a HÉV-ben résztvevők közlése. A szülők száma esetében az „egy szülő” kategória azt jelenti, hogy a hat MHP hullám legalább egyikében a gyermek csak az egyik szülővel élt. A testvérek számát az MHP időtartama alatti legmagasabb 18 év alatti gyermekszámból képeztük. Az etnikai hovatartozás változója a HÉV-adatfelvételből származik, a kérdezőbiztos besorolása alapján.

A további változók közül az *életkor* jól mutatja, hogy az iskolai expanzió nemcsak az 1992-es gyermekek és szüleik iskolázottságának különbségét befolyásolja, de az MHP indulásakor 4–15 éveseken belüli szóródást is ezzel magyarázhatjuk. Annak ellenére, hogy a vizsgált korcsoport legfiatalabb és legidősebb tagja között mindössze 11 év van, az adatok tanúsága szerint ezen belül jelentős az egyes korcsoportokhoz tartozók esélykülönbsége az iskolázottsági szintek elérésében. A kapcsolat iránya egyértelmű: minél később született valaki, annál nagyobb valószínűséggel szerez diplomát vagy érettségit, és annál kisebb valószínűséggel nem érettségizik. Az 1985–88 között születettek több mint egyharmada szerez diplomát, ugyanez az aránya az 1977 és 1980 között születettek körében csupán 21 százalék. Ezzel szemben az idősebbek fele nem érettségizett, ugyanez a fiatalabbak csupán egynegyedéről mondható el.

A gyermekkori *lakóhely* ugyancsak fontos tényező az iskolázottság tekintetében. A gyermekként falun, községekben élők fele nem szerez érettségit, ugyanez az arány a városban élők körében 35 százalék, míg a fővárosiak között csupán 19 százalék. A budapestiek körében nagyon magas az érettségizettek aránya, míg a diplomások valamivel átlag feletti súlyt képviselnek a városokban és a fővárosban élők körében.

A gyermek befejezett iskolai végzettségére a háztartás fontosabb *demográfiai jellemzői* is hatást gyakorolhatnak.² Így például az egy szülővel nevelkedők hátrányban lehetnek azokkal szemben, akik gyermekkorukban mindkét szülővel együtt éltek, hiszen az átruházott emberi és kulturális tőke jelentős különbségeket mutathat e két típusú háztartás között. Az adatok szerint az egyszülős háztartásban nevelkedett 1992-es gyermekek közel fele nem érettségizik, egyharmaduk szerez érettségi fokozatot, egyötödük pedig diplomát. A szülők által vállalt gyermekek száma negatív hatással van az egy gyermekre jutó emberi és kulturális tőkébe fektetett beruházás nagyságára (Becker, 1981), ezért vizsgáltuk a testvérszám hatását is. Ezzel párhuzamosan a testvérek létének pozitív hatásai is lehetnek, de az első hatás minden bizonnyal domináns. Ezt a rendelkezésre álló adatok is megerősítik, amennyiben láthatjuk, hogy a diplomások aránya csökken, az érettségit nem szerzőké pedig növekszik a testvérek számával. Míg egy testvér esetében a diplomások aránya 41 százalék, addig a három vagy több testvérrel élők mindössze 6 százaléka szerez felsőfokú végzettséget. Azt is kitűnik azonban, hogy a befejezett iskolai végzettség tekintetében az egyikkel szemben előnyben vannak azok, akiknek van egy testvére: az egyikék között a felsőfokú végzettségűek aránya 34 százalék, míg az egy testvérrel élők körében 41 százalék.

A *roma* gyermekek iskolázottsági hátránya a HÉV adataira alapozva is egyértelmű. Eszerint tíz roma közül kilenc érettségit sem szerez, egy érettségizik, a HÉV mintájába pedig egyetlen felsőfokú végzettségű sem került.

A kétváltozós elemzés feltárta, hogy külön-külön az egyéni jellemzők (nem, kor, etnikum), a szülők iskolázottsága és jövedelme, továbbá a gyermekkori háztartás más jellemzői (lakóhely, szülők és testvérek száma) is kapcsolatot mutatnak a befejezett iskolai végzettséggel. Az alábbiakban többváltozós statisztikai módszerek segítségével kíséreljük meg elkülöníteni azokat a jellemzőket, melyek – az összetételi hatástól függetlenül – hatással vannak a befejezett iskolai végzettségre.

A modell specifikációja során két függő változót képeztünk az eddig használt háromkategóriás iskolai végzettségből (eloszlását lásd a 6. 1. táblázatban) képezve azt. Így módon az 1992-es gyermekeken belül egyrészt elkülönítettük

1. az érettségit nem szerzőket (általános iskolai tanulmányaikat be nem fejezők, általános iskolát vagy szakmunkásképzőt végzettek) és az érettségizetteket (szakközépiskolát, gimnáziumot végzettek, felsőfokra nem akkreditált vagy akkreditált szakképesítést szerzők és diplomások); valamint
2. a legfeljebb érettségizetteket és a diplomásokat.

² A háztartás demográfiai jellemzőit leíró változók képzéséről lásd a 6.5. táblázat megjegyzését.

A függő és a magyarázó változók egyenkénti kapcsolatát a 6.5. táblázat mutatta. A modell magyarázó változóinak listája egy ponton eltér a táblázatban bemutatottól. A változók magas korreláltsága miatt (lásd a 6.4. táblázatot) a szülők iskolai végzettségét összevontuk oly módon, hogy a két szülő végzettsége közül a magasabbat szerepeltettük. A fő modell mellett két másik eredményeit is bemutatjuk. A mediánjövedelem százalékában kifejezett jövedelemcsoportok helyett az egy főre jutó háztartásjövedelem forintban kifejezett értékének logaritmusát szerepeltettük.

Az elemzés során logisztikus regressziókat futtattunk, melyből hét eredményét a 6.6. táblázat foglalja össze. Három-három modellt futtattunk az érettségi (E1–E3), illetve a diploma (D1–D3) megszerzésének magyarázatára: először csak a kulturális tőkét leíró szülői iskolázottságot szerepeltettük, ezt követően bevontuk a vagyoni helyzetet leíró háztartásjövedelmet, végül egyéb kontrollváltozókat is. Az érettségi megszerzésének magyarázatokor egy negyedik modell (E4) eredményeit is bemutatjuk, mely a roma származás szerepét szemlélteti. Az eredményeket az alábbiak szerint foglalhatjuk össze.

A többváltozós elemzés eredményei egyértelműen megerősítik, hogy a gyermek iskolázottságát legerősebben a szülők iskolázottságával mért kulturális tőke befolyásolja. A logisztikus regresszió eredménye szerint a szülők iskolázottságához tartozó együttthatók minden lépésben és mindkét függő változó esetében 1 százalékos szinten is szignifikánsak. A jövedelem és az egyéb kontrollváltozók bevonása nyomán az esélyhányadosok nagysága csökken, ám a becsült hatás így is nagyon jelentős. Az E3 modell eredményei szerint az érettségivel nem rendelkező szülőkhöz képest legalább egy érettségizett szülő jelenléte ötszörösére, egy diplomásé pedig tizenegyszeresére növeli annak esélyét, hogy a gyermek legalább érettségit szerez. A diploma megszerzését magyarázó modell alapján hasonló eredményeket kapunk, bár a vonatkozó esélyhányadosok valamivel kisebbek.

A háztartás 1992-es jövedelmi helyzete is jelentős, de a szülők iskolázottságánál kisebb mértékű hatást gyakorol a gyermekek iskolázottságára. Az egy főre jutó háztartásjövedelemből képzett változó esetében becsült együttthatók legalább 5 százalékos szinten szignifikánsak, kivéve a roma származást is tartalmazó E4 modellt, de 10 százalékos szinten ott is különbözik nullától.³ A jövedelemváltozó becsült hatásának mértéke számottevően csökken, amint további kontrollváltozókat emelünk a modellbe.

Az egyéb kontrollváltozókat tekintve az egyén általunk is vizsgált saját jellemzői (*nem, kor*) közül mindkettő önálló hatása is kimutatható. A nők esélye kétszeres a magasabb iskolai végzettség megszerzésének mindkét szintjére (érettségi, diploma), mint a férfiaké.⁴ Az életkor (mely valójában az intézményrendszer expanziójának mérőeszköze) esetében a hatás nagyságát mutató esélyhányados 0,9 körül alakul, tehát várakozásainknak megfelelően a kapcsolat negatív: minden egyes korév ennyivel csökkenti a magasabb iskolázottsági szint megszerzésének esélyét. Megfigyelhetjük ugyanakkor azt is, hogy a diploma megszerzésének magyarázatához használt modellben a kor változójának becsült együttthatója elveszti a szignifikanciáját. Az egyéni jellemzők közé sorolhatjuk az *etnikai hovatartozást* is. A roma etnikumhoz tartozás azonban erősen korrelál a testvérek számával, ráadásul a mintánkban nem szerepel felsőfokú végzettségű roma. Ezért az alapmodellben az etnikum nem szerepel magyarázó változóként, a 6.6. táblázatban bemutatott E4-es modell (a legalább érettségi megszerzését magyarázó logisztikus regresszió) azonban tartalmazza azt. Ennek eredménye szerint a hatás 1 százalékos szinten szignifikáns, negatív és nagyon erős: a becsült esélyhányados 0,15,

³ Amennyiben azonban ugyanabban a modellben szerepeltetjük a testvérek számát és az etnikai hovatartozást, a jövedelemváltozó szignifikanciája eltűnik.

⁴ Az elemzés természetesen nem tud különbséget tenni az egyes diplomák értéke között. Az OFIK adatai szerint 2005 óta a magas felvételi pontot elérők között is felülreprezentáltak a nők, akik elsősorban a pedagógusképzésben, a bölcsésztudományi, orvosi és egészségügytudományi képzésben vannak nagy többségben (*Köznevelés*, 2006. május 19. 20. sz., www.koznev.hu/cikk.php?rov=2&uid=784). A munkaerő-piaci hatásokkal foglalkozó kutatások szerint: míg az érettségizett és diplomás férfiak között nincs különbség az állásvesztési kockázat tekintetében, addig a nők képzettségének lineárisan növekvő pozitív hatása van az állástalálásra is (Bukodi, 2005).

tehát romának lenni önmagában közel nyolcszor kisebb esélyt jelent az érettségi megszerzésére, mint nem romának.

6.6. táblázat: Az iskolai végzettség gyermekkori meghatározói – többváltozós elemzés (logisztikus regressziók esélyhányadosai)

Társadalmi-demográfiai jellemző	A gyermekek iskolázottsága						
	Legalább érettségi				Diploma		
	E1. modell	E2. modell	E3. modell	E4. modell	D1. modell	D2. modell	D3. modell
A szülők legmagasabb iskolai végzettsége (ref.: érettségi alatt)							
Érettségi	7,53	6,10	5,07	4,87	3,88	3,37	2,58
Érettségi felett	17,76	12,57	10,82	9,42	11,63	9,12	9,03
A háztartás jövedelme 1992-ben (folytonos, logaritmizált)		7,84	<u>4,70</u>	3,29		<u>3,71</u>	<u>3,40</u>
Nem (ref.: férfi)			2,20	2,15			1,92
Életkor			0,88	0,88			0,95
Lakóhely 1992-ben (ref.: falu)							
Város			1,38	1,27			<i>1,69</i>
Budapest			1,62	1,58			0,81
Szülők száma (0 – más, 1 – egy szülő)			1,06	0,72			
Testvérek száma (ref.: 1 testvér)							
0			1,30				0,84
2			0,79				<u>0,46</u>
3+			0,60				0,25
Etnikum (ref.: nem roma)				0,15			
Megfigyelések száma súlyozatlanul	455	454	454	418	455	454	454
Log pseudo-Likelihood	-240,1	-231,6	-218,8	-196,0	-238,2	-234,7	-219,0
Pseudo R ²	0,199	0,225	0,268	0,288	0,153	0,164	0,220

Az 1–3. modellek sorrendi logisztikus (ordered logit), a 4–5. modellek pedig logisztikus regressziók.

Az esélyhányadosok **1%-os**, 5%-os, illetve 10%-os szinten szignifikánsak.

A *szülők számát* vizsgálva láthatjuk, hogy az egyszülős háztartásokban nevelkedő gyermekek esélye a magasabb iskolázottsági szint elérésére – minden mást kontroll alatt tartva – nem különbözik a kétszülős háztartásokban nevelkedőkéitől. Az eredmény azt jelenti, hogy iskolázottságán és jövedelmén keresztül az egyetlen szülő ki tudja egyenlíteni a hátrányát. A gyermekkori háztartás jellemzői közül a *testvérek száma* fontosabbnak tűnik, mint a szülők száma, igaz, csak a diploma megszerzésének esetében. Egy testvért véve referenciaként a két vagy három és több testvér esetében becsült és legalább 5 százalékos szinten szignifikáns hatásokat 0,25–0,45 körüli esélyhányados jellemzi. Ez megerősíti a kétváltozós elemzés esetében megfigyelt eredményeinket: egy pótlólagos testvér léte a családban számottevően csökkenti a diploma megszerzésének valószínűségét. Nem találtunk viszont szignifikáns különbséget az egyik és az egy testvérral nevelődők között. A *lakóhely* hatása önállóan csekélynek mutatkozik, de a falvakon élőkhez viszonyítva a nem budapesti városi környezet előnyt jelent a diploma megszerzésében.

6.4. Összefoglalás

A Háztartások Életút Vizsgálata (HÉV) kutatás 2007-es adatállományát felhasználva megvizsgáltuk, hogy az egyén és a szülői háztartás fő jellemzői közül melyeknek van fontos szerepe a Magyar Háztartás Panel első hullámában még gyermek háztartástagok befejezett iskolázottságában. Vizsgálódásunk alanyai az 1992-ben 4–15 évesek voltak. Az itt bemutatott eredmények egy friss és részben a panelvizsgálatok előnyeit is magában foglaló adatállományon megerősítik a hazai empirikus irodalom főbb eredményeit (Kolosi, 1984; Róbert, 1986; Blaskó 2002).

Megállapítottuk, hogy az oktatási rendszer expanziója nemcsak a gyermekek és szüleik összehasonlításában eredményez komoly változást a befejezett iskolai végzettség tekintetében, hanem a vizsgált korcsoporton belül is jelentős eltéréseket idéz elő. A szülők iskolai végzettsége jelentős együtt járást mutat. Emellett adataink arról árulkodnak, hogy a nők férfiakéhoz viszonyított magasabb iskolázottsága nemcsak az 1992-es gyermekek, hanem már szüleik generációjában is megfigyelhető.

A többváltozós elemzésünk eredményei arra utalnak, hogy a gyermekek iskolázottságában a kulturális tőke átörökítésének hatása fontosabb, mint a vagyoni, bár utóbbi is jelentős szerepet tölt be. Becslésünk szerint az érettségivel nem rendelkező szülőkhöz képest legalább egy érettségizett szülő jelenléte ötszörösére, egy diplomásé pedig tizenegyszeresére növeli annak esélyét, hogy a gyermek legalább érettségit szerez. A háztartás jövedelmi helyzetének a szülők iskolázottságán felül önálló hatása is van. A hatás ugyan nem túl erős, de az eredmények alátámasztják a testvérek számára vonatkozó várakozásainkat is, vagyis a magasabb gyermekszám alacsonyabb iskolázottsággal jár együtt. A gyermeküket egyedül nevelők iskolázottsága és jövedelme kiegyenlítheti a gyermek hátrányát a két szülővel nevelkedő kortársakkal szemben. A háztartásjellemzők mellett azonban a gyermek neme is meghatározó: a lányok részére kétszeres esélyhányadost becsültünk. Emellett romának lenni önmagában nyolcszor kisebb esélyt jelent az érettségi megszerzésére, mint nem romának.

Irodalom

- Becker, Gary S. (1981): *A Treatise on Family*. Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Blaskó Zsuzsa (2002): Kulturális reprodukció vagy kulturális mobilitás? *Szociológiai Szemle*, 2: 3–27.
- Bukodi Erzsébet (2002): Ki kivel házasodik? A partnerszelekciós minták változása az egyéni életútban és a történeti időben. *Szociológiai Szemle*, 2: 28–58.
- Bukodi Erzsébet (2005): Női munkavállalás és munkaidő-felhasználás. In Nagy Ildikó – Pongrácz Tiborné – Tóth István György (szerk.): *Szerepváltozások*. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2005. TÁRKI – ICsSzEM, Budapest, 15–43.
- Ermisch, John – Francesconi, Marco (2000): *The effect of parents' employment on children's educational attainment*. IZA Discussion Paper No. 215. IZA, Bonn.
- Heckman, James J. (1999): Policies to foster human capital. *NBER Working Paper Series*, WP 7288. Cambridge, MA: NBER.
- Heckman, James J. – Masterov, Dimitriy (2007): *The productivity argument for investing in young children*. http://jenni.uchicago.edu/human-inequality/papers/Heckman_final_all_wp_2007-03-22c_jsb.pdf
- Kertesi Gábor – Kézdi Gábor (2006): A hátrányos helyzetű és roma fiatalok eljuttatása az érettségihez. *Budapesti Gazdaságtani Füzetek*, BWP 2006/06.

Kolosi Tamás (1984): *Státusz és réteg*. Társadalomtudományi Intézet, Budapest.

Róbert Péter (1986): *Származás és mobilitás*. Társadalomtudományi Intézet, Budapest.

Tóth Olga (2007): Nőnek lenni – társadalmi nem (gender) az egyenlőtlenségek rendszerében. *Magyar Tudomány*, 12: 1590–1595.

Függelék

A Magyar Háztartás Panel (MHP) kiinduló mintáját (az országos és a budapesti almintát is figyelembe véve) 2668 háztartás és az abban élő 7265 személy alkotta, közülük a Háztartások Életút Vizsgálata (HÉV) során 2682 személyt találtak meg (*F6.1. táblázat*). Az 1992-es mintában összesen 1164 olyan személy volt, akik ekkor 4–15 évesek, tehát 2007-ben 19–30 évesek voltak, közülük azonban csupán 471-en vettek részt a HÉV adatfelvételében. Ez a 471 személy alkotja elemzésünk részmintáját. A megtalálási és halálozási valószínűségek figyelembevételével kialakított súlyozás⁵ nyomán azonban a létszám összességében 580 főnek felel meg.

Az 580 fő 52 százaléka férfi, 48 százaléka nő (*F6.2. táblázat*). A 2007-es adatfelvétel időpontjában 38 százaléuk nem rendelkezett érettségivel, 32 százaléuk már megszerezte az érettségit, míg 30 százaléuk már ekkor egyetemi képzésben vett részt, vagy volt felsőfokú végzettséget igazoló diplomája.⁶ A rész minta egyharmada falun, közel fele városban, 17 százaléka pedig Budapesten él. Körükben 42 százalék a magát nem vallásosnak mondók aránya, és közel hasonló a magukat a „vallásos a maga módján” kategóriába sorolók aránya is (45%). Ezzel szemben mindössze 6 százalék mondta, hogy vallásos életében az egyház tanításai követi. A rész mintát alkotók összes személyes jövedelmének átlaga 650 ezer forint volt, a mediánjövedelem pedig 558 ezer forint. Az általunk kiválasztott, 2007-ben 19–30 éves HÉV-rész mintát néhány paraméter mentén összehasonlítottuk az ugyancsak 2007-es TÁRKI Háztartás Monitor felvétel azonos életkorú rész mintájával. A két rész minta nemcsak a súlyozásban is részt vevő változók (nem, iskolázottság, lakóhely) mentén egyezik meg, de vallásosság, a háztartás birtokában lévő könyvek száma és az internet-hozzáférés elterjedtsége tekintetében sem tapasztalható értékelhető eltérés. Ezzel szemben a HÉV-rész mintát alkotók és jövedelemmel rendelkezők egyéni átlagjövedelme mintegy 50 százalékkal marad el a Monitor esetében becsléttől, a mediánjövedelem esetében a különbség pedig még ennél is nagyobb. Azt is láthatjuk, hogy az egyéni jövedelemmel nem rendelkezők aránya a két rész minta esetében azonos: 23–23 százalék. A jövedelem adatok – figyelembe véve a két rész minta összehasonlítását bemutatni hivatott egyéb összehasonlító paramétereket – nagy valószínűséggel nem tényleges jövedelmi különbségeket tükröznek a két rész minta tagjai között, hanem a két adatfelvétel jövedelemmérésének eltéréseire vezethetők vissza.⁷

⁵ A súlyozási eljárásról lásd Koltsai és Rudas (2008) leírását ugyanebben a kötetben (12. fejezet).

⁶ Az 1992-es gyermekek iskolai végzettség változójának képzéséről lásd a tanulmány 6.2. alfejezetének első bekezdését.

⁷ A két adatfelvétel különbségeiről a jövedelemmérés területén és az eljárások valószínűsíthető következményeiről lásd Koltsai, Tóth és Keller tanulmányát ugyanebben a kötetben (1. fejezet).

F6.1. táblázat: Az elemzés során használt rész minta elemszáma (fő)

Minta	Súlyozatlan <i>N</i>	Súlyozott <i>N</i> (1992-es MHP-súly)
1992-es minta	7265	5745
A HÉV-ben résztvevők	2682	2286
19–30 évesek az 1992-es mintában	1164	944
A HÉV-ben részt vevő 19–30 évesek	471	412
A HÉV-ben résztvevő 19–30 évesek (HÉV-súly)	471	580

F6.2. táblázat: Az 1992-es gyermekek fő jellemzői 2007-ben a HÉV-mintában és az ugyanolyan korúak eloszlása a TÁRKI Háztartás Monitor 2007 felvételében (súlyozott, %)

Társadalmi-demográfiai jellemző	HÉV	Monitor 2007
Nem		
Férfi	52,0	53,9
Nő	48,0	46,1
Iskolai végzettség		
Érettségi alatt	38,4	36,4
Érettségi	31,6	34,2
Érettségi felett	30,0	29,4
Lakóhely		
Falu	33,7	34,0
Város	49,3	46,9
Budapest	17,0	19,1
Vallásosság		
Nem vallásos	42,4	38,9
Nem tudja megmondani	6,3	7,0
Vallásos a maga módján	45,2	46,7
Vallásos az egyház tanítása szerint	6,1	7,4
Összes egyéni személyes jövedelem		
Átlag (Ft)	649 683	908 450
Medián (Ft)	558 384	902 863
Nincs jövedelme	23,0	23,2
Könyvek száma a háztartásban (átlag, db)		
	327	336
Internet-hozzáférés a háztartásban (%)		
	46,6	47,6